

ETNOGRAFIA I VIOLÈNCIA

Francisco Ferrándiz

Centre de Ciències Humanes i Socials (CCHS)
Consell Superior d'Investigacions Científiques (CSIC)
MADRID_ESPANYA

Aquest article pretén contribuir al debat sobre els reptes que l'antropologia de la violència planteja a l'antropologia contemporània. Per les seves especials dificultats temàtiques, teòriques i metodològiques, l'antropologia de la violència pot considerar-se un territori fronterer de la disciplina, en el qual es posen a prova continuament els modes consensuats de fer etnografia. Els marcs teòrics disponibles ens resulten en molts casos insuficients, les estratègies d'investigació establertes han d'exposar-se a ajusts molt substancials, les retòriques amb què expressem l'anàlisi han de ser especialment autoreflexives, i la devolució a la societat del coneixement generat s'ha de fer més versàtil, des dels canals habituals de publicació i difusió fins a altres formats més àgils de «resposta ràpida». Després d'una discussió general sobre les característiques generals de l'antropologia de la violència de les últimes dècades, es posa com a exemple la investigació que l'autor està duent a terme des del 2003 a les exhumacions de les fosses comunes de la Guerra Civil, a l'Espanya contemporània.

This article seeks to contribute to the debate on the challenges that the anthropology of violence poses to contemporary anthropology. Due to its special thematic, theoretic and methodological difficulties, the anthropology of violence can be considered a frontier territory in the discipline, one where agreed ways of going about ethnography are being constantly questioned. The theoretical frames available turn out, in many cases, to be insufficient, the research strategies established must be subjected to substantial adjustments, the rhetoric we use to express our analysis need to be particularly self-reflexive, and the knowledge generated must be returned to society in more effective ways, ranging from the usual channels of publication and distribution to other, more flexible, 'rapid response' formats. Overall discussion of the general characteristics of the anthropology of violence is followed by an example: the research that the author has been carrying out since 2003 into exhumations of Civil War mass graves in contemporary Spain.

L'AUTOR

Científic titular a l'Institut de Llengua, Literatura i Antropologia (ILLA) del Centre de Ciències Humanes i Socials (CCHS) del Consell Superior d'Investigacions Científiques (CSIC), els seus camps d'interès inclouen els estudis culturals, la religiositat popular, l'antropologia visual, l'antropologia mèdica, l'antropologia del cos i l'antropologia de la violència.

Etnografies al límit

Versatilitat i curtcircuits de l'etnografia
davant la violència contemporània⁽¹⁾

(1)

Versió reduïda i actualitzada de «L'etnografia com a camp de mines: de les violències quotidianes als paisatges postbèl·lics». A: Bullen, M.; Díaz Mintegui, C. (coord.) *Retos teóricos y nuevas prácticas*. Donosti: Ankulegi, 2008. P. 89-115.

Les discrepàncies sobre la visibilització del coneixement científic són rellevants en la delimitació de la representació etnogràfica. Una imatge benèvola, com l'homenatge d'una víctima de la Guerra Civil, és representativa del procés de recuperació de la memòria històrica. GETTY IMAGES

En aquest text defensaré l'etnografia com una arma carregada de futur, com una eina d'investigació i anàlisi de fructífer passat i d'inevitable projecció, amb un gran potencial per analitzar críticament les circumstàncies canviants de la realitat social i cultural, que s'hi adapta des de la flexibilitat i el rigor. Un repte fonamental per a la nostra disciplina, com sostenen Gupta i Ferguson (1997), és el progressiu ajustament reflexiu i crític dels mètodes i objectes d'estudi tradicionals de l'antropologia a una realitat cada vegada més complexa, global, interrelacionada i, és crucial precisar-ho, exigent amb els seus i les seves analistes. Aquesta adaptació, per aquests mateixos autors, necessita una reavaluació de la més o menys formalitzada «jerarquia de puresa» dels llocs de camp habituals, reavaluació que podria ser una oportunitat per «reinventar el camp», tant en termes de metodologia com de localització, o de posicionament de l'antropòleg/òloga. És a dir, davant la transformació dels escenaris d'investigació, es fa imprescindible una innovació paral·lela i constant dels marcs teòrics i metodològics amb què ens hi acostem, de la manera en què imaginem els escenaris etnogràfics, i de les estratègies i registres de devolució del coneixement. I l'etnografia té els recursos, flexibilitat i rigor suficients per acompanyar aquests canvis no només mantenint el seu «aire de família» sinó, a més, enriquint i augmentant la seva rellevància social.

Defensaré també que l'antropologia de la violència i l'antropologia del patiment social, que han tingut un notable auge els últims anys, són horitzons disciplinaris complexos que, precisament per l'especificitat i per la naturalesa i varietat dels reptes teòrics i metodològics que ens proposen, estan en condicions de ser un dels «territoris de frontera» de l'antropologia contemporània. Potser per la seva qualitat d'«etnografies al límit», l'estudi de la violència i els conflictes obren nous escenaris de recerca, ens obliga a revalorar-ne d'altres de més clàssics, planteja nous tipus de problemes, ens enfronta amb actors socials en situacions a vegades extra-

ordinàries i extremes, qüestiona les nostres retòriques i els nostres compromisos ètics i fomenta nous modes d'interdisciplinarietat. Amb això qüestiona els termes i les condicions generals dels debats sobre els nostres mètodes, estils i repertoris de producció de coneixement. Igual que alguns defensen el manteniment de modes modificats o restringits del treball de camp sobre el terreny com a «marca» bàsica de la disciplina, trobem alhora defenses molt articulades de «l'antropologia a distància» com a via legítima per projectar la lent analítica sobre situacions de violència extrema en què és impossible o poc aconsellable la presència sobre el terreny, utilitzant el mètode comparatiu i la destresa professional per articular «versions antropològiques» de situacions que només podem entreveure a través dels mitjans de comunicació (Robben, 2008). En aquest article, que està en deute amb la important i ja clàssica contribució de Nordstrom i Robben (1995), utilitzaré exemples de la meua última investigació de camp per fer una valoració sobre com alguns dels problemes que planteja l'antropologia de la violència i el patiment social poden ser útils per reflexionar en un marc més general sobre la naturalesa i els límits i reptes presents i futurs del nostre treball.

Consideracions generals sobre l'etnografia

Vegem primer algunes consideracions generals sobre l'etnografia. Velasco i Díaz de Rada la consideren el procés metodològic general que caracteritza l'antropologia social, la «situació metodològica» central de la qual és el treball de camp (1997). Hammersley i Atkinson, d'altra banda, entenen l'etnografia com un «mètode o conjunt de mètodes», fonamentalment qualitatiu, en els quals l'etnògraf/a participa en la vida quotidiana de les persones que està investigant. En la seva opinió, fins i tot podria parlar de l'etnografia com «el mode més bàsic d'investigació social», perquè és el més semblant a la rutina de viure (1994). Per Marcus i Fischer és «un procés de recerca en el qual l'investigador observa acuradament el registre i s'integra en la vida quotidiana de persones d'una altra cultura, per després escriure tex-

LA CLAU DIFERENCIAL DE L'ETNOGRAFIA, EL TREBALL DE CAMP, ESDEVÉ ENCARA MÉS SIGNIFICATIU EN L'ESTUDI DE LA VIOLÈNCIA

UN TREBALL DE CAMP AL LÍMIT DE LES SEVES FORCES PREDISPOSA A EXTREMAR LES CAUTELES DE L'ANTROPÒLEG

tos sobre aquesta cultura, emfatitzant el detall descriptiu» (1986). Pujadas assenyala dos significats bàsics del terme: com a *producte*, generalment escrit però en altres ocasions en registre visual, i, d'altra banda, com a *procés*, basat en el treball de camp (2004). Per Pujadas, l'etnografia forma part de l'anomenat *triangle antropològic*, constituït en els altres dos vèrtexs per la contextualització i la comparació. Bryman, per la seva part, apunta que el concepte d'*etnografia* de vegades ha arribat a ser assimilat al text, que és el producte final de tot el procés de recerca (2001). Des de la sociologia qualitativa, Willis i Trondman suggereixen concebre l'etnografia com una «família de mètodes que exigeixen el contacte directe i sostingut amb els agents socials, així com l'escriptura densa de la trobada, respectant, registrant i representant, almenys parcialment en els propis termes, la irreductibilitat de l'experiència humana». Al seu «Manifest» d'obertura de la revista *Ethnography*, aquests autors proposen les característiques següents: la importància de la teoria com a precursora, mitjà i conseqüència de l'estudi i l'escriptura etnogràfica; la centralitat de la «cultura» en el procés de recerca, i la necessitat d'un tarannà crític en la investigació i l'escriptura de l'etnografia (2000).

Encara que ja hem vist que hi ha determinats escenaris de recerca que, almenys en certes fases i per a determinats problemes, dificulten la investigació sobre el terreny i requereixen estratègies «d'investigació a distància» (Robben, 2008), tots aquests autors coincideixen que la «marca de la casa» de l'etnografia pressuposa la presència de l'investigador/a al camp estudiat, i aquesta presència té lògicament una sèrie de conseqüències metodològiques significatives. Una característica important de l'etnografia és que l'investigador/a no pot controlar el que passa en la situació de camp triada per a la recerca, i la seva presència no deixa de ser episòdica. Un altre punt comú entre els autors esmentats és considerar l'etnografia no com un model de recerca tancat, sinó més aviat tan «heterogeni» com els objectes d'estudi als quals s'aplica. Per aquesta raó, la seva pràctica posa l'investigador en condicions d'utilitzar tècniques molt diverses, ajustant

i modulant l'entorn de la recerca (Velasco i Díaz de Rada, 1997; Bernard, 1998). És, per tant, una pràctica eclèctica i reflexiva que obliga l'investigador/a a viure la recerca en una mena d'«esquizofrènia metodològica», o en un estat de «consciència explícita» per utilitzar un terme d'Spradley (1980), o en algun tipus de «percepció ampliada» (Peacock, 1989, citat a Velasco i Díaz de Rada, 1997). Si acceptem que el principal instrument de recerca és l'investigador/a, aquest últim idealment ha de ser capaç de viure la vida quotidiana com un més dels seus informants, assumir en la seva rutina i, fins i tot, en la pròpia corporalitat les pràctiques socials analitzades (Esteban, 2004; Wacquant, 2004) i, alhora, connectar aquesta experiència amb les preguntes que guien la seva recerca, els rols que ocupa al camp i les tècniques que desplega en cada moment. A més, la immersió al camp, especialment la de llarga durada, obliga l'etnògraf/a a desenvolupar i cultivar un tipus d'actitud específica sobre la realitat, que Atkinson (1990) i Willis (2000) anomenen *imaginació etnogràfica*, segons la qual cal mantenir una bifocalitat que comuniqui permanentment la perspectiva global sobre els temes i problemes estudiats i els contextos restringits i quotidians en els quals treballem (Hannerz, 1998). O, com va titular Eriksen en el seu llibre d'introducció a la disciplina: es tracta de negociar la tensió entre els «llocs petits» i els «temes grans» (1995). Per resumir, vull ressaltar que l'etnografia exigeix un entrenament específic i dens, és sempre emergent i es pot entendre com un procés en el qual s'estableixen dinàmiques de retroalimentació entre la teoria i la pràctica, la realitat i el text, els dissenys d'investigació i les situacions canviants, els escenaris de camp i l'aplicació de tècniques de recerca, la posició de l'investigador/a, la dels informants, els investigadors/es i les audiències dels seus textos, etc.

Investigació dels conflictes, la violència i el patiment social

Plantejaré ara una sèrie de problemes relacionats més específicament amb la investigació etnogràfica dels conflictes, la violència i el patiment social. Els antropòlegs que s'han dedicat les últimes dècades a aquests temes

van a la recerca de metàfores i paraules clau per caracteritzar un camp esmunyedís, ple de dilemes i trampes i que, de vegades, pot arribar a empènyer els repertoris teòrics i metodològics fins al límit. En la introducció a la compilació de textos bàsics de Scheper-Hughes i Bourgeois, *Violence in War and Peace: An Anthology* (2004), els autors compendien alguns dels termes més utilitzats a l'antropologia anglosaxona per mirar de tocar el fons d'aquests territoris tan precaris: *violència simbòlica* (Bourdieu), *cultura del terror*, *espai de la mort* (Taussig), *estats d'emergència* (Benjamí), *banalitat del mal* (Arendt), *crims en temps de pau*, *genocidis invisibles* (Scheper-Hughes), *continu de la violència* (Scheper-Hughes i Bourgeois, 2004) o, per acabar amb una de les de més èxit, *zona grisa* (Levi). A la conferència inaugural del VII Congrés de la Federació d'Associacions d'Antropologia de l'Estat Espanyol (FAAEE), celebrat a Barcelona, que versava sobre les xarxes imaginàries del terror polític en temps de globalització, Roger Bartra desafiava els antropòlegs a obrir les «caixes negres» que envolten les estructures de producció, mediació i resolució de conflictes: «Les caixes negres dels avions de l'11-S contenen claus per comprendre les xarxes imaginàries del poder —i del terror— polític» (2003).

En un article posterior sobre l'antropologia de la violència, Carles Feixa i jo vam prolongar aquesta metàfora tecnològica que condensa les experiències concretes i globals en suggerir el desxiframent culturalista de les targetes SIM (*Subscriber Identity Module*) dels telèfons mòbils que, com a terminals microelectròniques de la difusa Al-Qaeda, van desencadenar l'11-M a Madrid (2004). Abans, Nordstrom i Robben havien titulat el seu llibre sobre la recerca en situacions de «violència i supervivència» com a *treball de camp sota el foc* (1995). Amb més fortuna o menys, i amb el risc de contribuir a aquesta cridanera inflació de metàfores per navegar pràcticament i conceptualment en paisatges d'arenes movedisses, voldria també fer servir les imatges del «camp de mines» i les «etnografies al límit» per caracteritzar les investigacions sobre aquests temes i, per extensió, una part creixent dels projectes etnogràfics con-

temporanis. Aquesta concepció del camp etnogràfic com a camp minat i trampós, al límit de les seves forces, de les seves teories i mètodes, ens predisposa com a estudiosos de la realitat social a extremar les cauteles, a augmentar la precisió en la nostra tasca, a dissenyar fulls de ruta que anticipin els perills i les dificultats, a modular les distàncies d'investigació i anàlisi, a afrontar els dilemes ètics i a plantejar estratègies d'anticipació i desactivació d'obstacles.

Ja hem assenyalat en un text anterior que l'auge recent de les investigacions sobre la violència, els conflictes i les seves conseqüències (a vegades agrupades sota el paraigua del terme inespecífic de *patiment social*) respon, segons força autors, a un dèficit previ en la disciplina causat per connivències més explícites o menys amb els agents d'aquestes violències, camises de força teoricometodològiques que induïen a «cegueses selectives» o «nostàlgies imperials» sobre presumptes «salvatges en extinció» (Ferrándiz i Feixa, 2004; Starn, 1992; Nagengast, 1994; Rosaldo, 1991). Autors com Starn (1992), Scheper-Hughes i Bourgeois (2001) o Green (1995) s'han mostrat molt crítics amb l'ofuscament que percebien en una part de l'antropologia clàssica i contemporània desenvolupada en llocs de conflicte en relació amb les formes de violència que no eren classificables com a *tribals* o *rituals* i la presència era evident en les societats estudiades. Per exemple, Starn, al seu conegut article «Missing the Revolution: Anthropologists and the War in Peru», criti-

A hores d'ara, un dels grans reptes de l'antropologia de la violència es cercar els mecanismes sobre les xarxes imaginàries del terror polític en temps de globalització.

GETTY IMAGES

**LA CREIXENT
COMPLEXITAT
SOCIAL, CULTURAL
I POLÍTICA FA QUE
ELS CONFLICTES
I LA VIOLÈNCIA
ESTIGUIN EN UN
«PROCÉS CONTINU
DE MUTACIÓ»**

cava el desinterès que els antropòlegs especialistes en els Andes havien mostrat respecte a l'expansió—clandestina, això sí, però difícilment invisible— d'un grup guerriller tan important com Sendero Luminoso, durant les seves investigacions de camp a la dècada dels setanta. Segons Starn, el bagatge teòric i metodològic de l'època, unit a una visió nostàlgica de les comunitats quítxues com a residus d'un passat prehistòric desvinculat de la societat nacional, feien inconcebible—i, per tant, inexistent com a objecte d'estudi— un procés d'organització política clandestina de conseqüències massives i dramàtiques com el que s'estava gestant (1992). Scheper-Hughes i Bourgois (2004) suggereixen que part d'aquesta «evitació» pot estar relacionada també amb la por que l'anàlisi de modes indígenes de violència puguin exacerbar estereotips de «primitivisme» o «salvatgisme» que, al seu torn, fomentin o avalin respostes violentes. Tot i això, assenyalen quelcom crucial en el replantejament de la disciplina: ha estat la pròpia violència colonial i imperialista, com ho són ara les formes de violència i explotació postcoloniales, la que ha produït històricament molts dels nostres «subjectes d'estudi» des del principi de la disciplina—com també apuntà Taussig el 1987. Alguns autors com Green insisteixen a recordar que la violència de tall estatal, o fins i tot situacions catalogables com etnocidi o genocidi, han estat durant dècades el paisatge polític fonamental del nostre treball de camp, sense que fossin incorporades adequadament en la interpretació o l'anàlisi (1995). Com assenyala Nagengast, en línies generals i fins a temps relativament recents, l'antropologia no havia estat en la primera línia dels estudis sobre violència col·lectiva, terrorisme i violència en contextos estats (1994), malgrat totes les dades i discussions que podríem aportar atesa la nostra preferència per les investigacions de camp i el mètode comparatiu (Sluka, 1992).

**Un curtcircuit
a l'antropologia clàssica**

Si és possible parlar d'un *curtcircuit* a l'antropologia clàssica, en les últimes dècades s'ha passat a una situació de molt interès per a aquesta violència abans obviada. El ma-

teix increment en la visibilitat de la violència (tal com les consumim en els mitjans), unit als nous desenvolupaments teòrics, que ens permeten acotar, distingir, contextualitzar i relacionar diferents tipus de violència amb més precisió, són elements fonamentals en la seva popularitat actual com a objecte d'estudi. I aquí ens trobem amb un possible dany col·lateral de calat: la sobreproducció i, en conseqüència, el possible «excés de representativitat» dels aspectes violents de les societats humanes, vinculats, a més, a les demandes d'un «mercat acadèmic» cada vegada més competitiu i procliu, especialment al món anglosaxó, a un cert corrent d'«espectacularització» de la producció científica. Als camps més tradicionals d'estudi de l'antropologia de la violència, entre els quals hi ha els que Nagengast ha denominat *escenaris tribals (preestatsals o subestatsals) de la violència* on l'interès residia en l'anàlisi de la violència de tipus «pràctic, físic i visible» (1994), s'afegeixen, s'intensifiquen i es matisen en les últimes dècades molts altres entorns d'investigació que responen a les transformacions socials, polítiques, econòmiques i culturals de les últimes dècades, vinculades als impulsos de la globalització.

No es tracta només de l'aparició d'escenaris de recerca nous, sinó també de la transformació de llocs més clàssics en la disciplina en paral·lel a l'expansió i progressió dels nostres instruments metodològics i conceptuals per enfrontar la violència.

El reconeixement i anàlisi de les maneres com la violència es produeix i es transforma en les noves «caixes de ressonància» i «fluxos de la globalització» és també important per a l'antropologia de la violència i els conflictes. En tots els casos, ens trobem en contextos complexos i polièdrics, que recorren des dels espais més íntims de l'experiència humana fins als processos més globals, on els conflictes i la violència no són modes fixos d'acció social, sinó pràctiques en un «procés continu de mutació». No es tracta tant que hagin canviat en la seva naturalesa amb la globalització, sinó que la tensió que existeix en aquest moment històric entre els actes, els usos, les representacions i les anà-

lisis de la violència ha transformat cada un d'aquests espais d'acció social i, per tant, el conjunt global en què s'executen, interpreten i analitzen els actes violents. Com assenyala Bernard-Henri Lévy amb relació a l'11 de setembre, «l'estoc de les possibles barbàries, que creïem esgotat, augmentava amb una variant inèdita. Com sempre, com cada vegada que se la creu apagada o adormida, quan ningú ho espera ja, va ella i es desperta amb el màxim furor i, sobretot, amb la màxima inventiva: altres teatres, noves línies de front i nous adversaris, més temibles, motiu pel qual ningú els havia vist venir» (2002). I és evident que la plasmació de la violència en els mitjans de comunicació és un element fonamental en aquest procés de retroalimentació, no solament pel que mostren o amplifiquen, sinó també pel que silencien, desvien, simulen o oculten.

Tensió glocal entre violència i consum domèstic

Pel que fa a l'antropologia i als seus àmbits més habituals d'estudi de camp, aquesta tensió *glocal* entre la violència i el seu consum domèstic (Ignatieff, 1999; Echeverría, 1995; Feldman, 1994), entre «tradicions» i les seves noves expressions cibernètiques, no només afecta la violència política massiva, sinó qualsevol tipus de pràctica violenta, inclosa la que sembli desenvolupar-se en els àmbits més domèstics i locals, i pugui aparèixer en principi més «desconnectada» del flux global. Els debats i les mobilitzacions internacionals dels últims anys relacionats amb l'ablació de clítoris o les lapidacions per adulteri i la seva vinculació creixent i fonamental amb els debats sobre els drets humans, han transformat els contextos socials, culturals i polítics en què aquesta violència s'exercia i negociava la seva legitimitat i sentit anteriorment. Així, fins i tot aquella que en algun moment ha pogut considerar-se *ancestral* en alguns àmbits, incloent-hi l'antropològic, es «transnacionalitza», adquireix una nova visibilitat, es teixeix de formes noves amb processos socials, històrics, jurídics i de gènere, es converteix en bandera d'enganxament més o menys conjunturals per a la comunitat humanitària mundial (Ignatieff, 1998 i 1999), s'infiltra a les agendes de determinats grups feministes,

o s'adhereix de manera més o menys estrident als debats sobre els fluxos migratoris, o força les corresponents autoritats locals garanteix de la puresa identitària i el poder polític i domèstic a elaborar discursos justificatius davant d'una audiència globalitzada o, en el millor dels casos, a trencar-ne la pràctica (Ferrándiz i Feixa, 2004).

Dangerous Fieldwork (Lee, 1995), el mateix que els articles reunits per Carolyn Nordstrom i Tony Robben al seu llibre *Fieldwork Under Fire* (1995); Greenhouse, Mertz i Warren a *Ethnography in Unstable Places* (2002); i Sanford i Angel-Ajani a *Engaged Observer* (2006) aporten moltes claus per al debat sobre la investigació antropològica dels fets violents. Robben i Nordstrom (1995) emfatitzen la qualitat «esmunyedissa» de la violència, així com la seva naturalesa cultural. La violència pot ser confusa i produir desorientació —no té definicions senzilles, tampoc entre els actors socials implicats—, afecta aspectes fonamentals i molt complexos de la supervivència humana, i té un paper massiu en la constitució de les percepcions de la gent implicada. Per a aquests autors, la complexitat de la situació pot arribar a produir en l'investigador, més enllà del «xoc cultural» característic de la disciplina, un «xoc existencial» que desestabilitza l'equilibri dialèctic entre l'empatia i el distanciament. En aquesta situació, les dificultats metodològiques són considerables.

En primer lloc, Lee apel·la al sentit comú. No hem d'anar a un lloc conflictiu si el treball de camp que s'ha de fer és perillós en un moment determinat. Aquests perills conjunturals, que inclouen accidents, robatoris, atracament, malalties, contaminació mediambiental, etc., no s'havien estudiat sistemàticament, només eren «batalletes» comentades de manera informal entre col·legues. A partir d'aquí, Lee distingeix dos tipus de perills en el treball de camp etnogràfic: l'ambiental i el situacional. El primer es refereix als perills que té un investigador per la naturalesa del camp que tria, com va passar durant moltes fases del meu treball de camp a Veneçuela, en què havia «d'entrar» en barris marginals que estaven controlats per bandes de joves

DELIMITAR EL CONCEPTE DE «VIOLÈNCIA» COMPORTA ADOPTAR ÀMPLIES VISIONS SOBRE LA REALITAT

i, fins i tot, de nens armats. El segon sorgeix quan la presència de l'antropòleg/òloga genera algun tipus de conflicte que pot acabar en un acte violent. Sembla raonable que aquests perills potencials siguin clau en el disseny de les agendes d'investigació i en l'elecció o el descart d'escenaris per a l'etnografia.

Com també apunta Lee (1995), igual que en algunes ocasions la presència de l'antropòleg/òloga pot perjudicar els informants, en d'altres pot actuar com a «salconduit» per a ells, ja que els actors socials saben que un acte de violència exercit en l'entorn o contra un estranger té una repercussió mediàtica o diplomàtica potencial, la qual cosa pot interessar o no les diferents faccions. També, en ocasions, algunes persones «sense veu» o amb «escassa representativitat política» en un conflicte determinat poden estar interessades per diversos motius a acceptar una relació de recerca amb una etnògrafa. Sluka, basant-se en la seva experiència de camp estudiant grups independentistes armats a Irlanda del Nord, delinea una sèrie de principis generals per garantir la seguretat de les persones implicades en una investigació d'alta càrrega política i militar, incloent-hi l'investigador, però molt

especialment els informants. El primer és desenvolupar una consciència reflexiva sobre la diferència entre els perills «reals» i els perills «imaginats», moltes vegades influenciats per estereotips mediàtics. El càlcul previ de perills, la conveniència de diversificar els temes estudiats per reduir la visibilitat pública del més conflictiu, l'eliminació de l'agenda de les preguntes o temes incorrectes, l'establiment de mesures de seguretat i confidencialitat al voltant de materials de camp —gravacions, fotos— compromesos, la definició clara de límits sobre les situacions en què l'investigador està disposat a participar o no, o la recerca de les fonts de finançament de la mateixa investigació són alguns dels temes que planteja (1990 i 1995). Feldman, que també va treballar a Belfast com Sluka, va construir el seu «camp» tenint clar que «per saber, havia de convertir-me en un expert demostrant que hi havia coses, gent i llocs dels quals no volia saber res» (1991). Lee assenyala que és crucial en el treball de camp en situacions de conflicte evitar provocar qualsevol possible sospita que s'estigui duent a terme un treball encobert —com en el cas que va passar a Irlanda del Nord als anys setanta, quan un antropòleg nord-americà va ser ferit per

A partir de diversos treballs de camp, com sobre els grups independentistes armats a Irlanda del Nord, s'han començat a establir pautes bàsiques d'acció i seguretat per als antropòlegs.

AGE FOTOSTOCK

l'IRA— i és recomanable per a l'investigador adoptar un rol preventiu de «covard rutinari». Feldman, en el seu estudi sobre Belfast, es va trobar amb problemes per gestionar la pauta de segregació espacial entre unionistes i republicans. Quan es va adonar que els únics agents socials que passaven d'uns espais a d'altres eren la policia i l'exèrcit, va descartar utilitzar aquests recorreguts en la seva etnografia. Violar aquests codis espacials seria, com a mínim, etnogràficament absurd, sinó «còmplice». És a dir, havia de controlar no només el que deia o preguntava, sinó on era «políticament correcte» que estigués en cada moment a la topografia de la ciutat.

Sembla evident assenyalar que, al marc etnogràfic dibuixat, les violències es presenten com un objecte d'estudi polièdric i amb moltes arestes. Per descomptat, hi ha diferències radicals entre uns escenaris d'investigació i altres. Però, com a regla bàsica, a mesura que augmenta la intensitat de la violència— fins a arribar a l'extrem que Swedenburg denomina *llocs de camp traïdors* o *de primera línia de combat*, en què la virulència de la confrontació social és tan gran que els informants no entendrien postures intermèdies o relacions de camp amb persones o grups considerats rivals (1995)— augmenten les incerteses i perills de dur a terme una recerca, ja sigui per l'antropòleg/òloga o pels informants i comunitats involucrats a l'estudi, ja sigui a curt o a llarg terminis. En les situacions descrites per Swedenburg, que va fer el treball de camp a Gaza, l'etnògraf necessàriament es «contamina» o «tenyeix» de manera de vegades irreversible amb les relacions socials que desenvolupa al camp, cosa que li tanca moltes portes i, en força casos, l'«observació participant» ni és possible ni desitjable, ni segura. Com també assenyala Lee (1995), la posició de l'etnògraf és delicada, ja que el flux d'informació és molt restringit, els camps de sospita molt acusats i no és difícil que un investigador o els seus informants siguin empesos al rol d'espia o de possible delator. En la major part dels casos, la matèria primera de treball són el que Horowitz anomena *desacords cognitius* o *metaconflictes*, és a dir, amb els conflictes sobre la naturalesa dels conflictes (1991), que ens

exposen a onades successives de seducció o de rebuig per part de les diferents categories d'actors en un camp social determinat. En aquest punt, pot plantejar-se una pregunta sense solució única, però que mereix ser formulada assíduament abans i durant el procés d'investigació: què constitueix, en cada cas, un treball de camp «prou bo» sobre un tipus i context de violència específica? Sense una solució o model precís, la viabilitat i qualitat del projecte estaran relacionades amb la capacitat per dur a terme la recerca en una «forma de reflexivitat crònica i crítica» des de la qual replantejar, de manera permanent i dinàmica, els aspectes ètics de la investigació, la posició—científica, militant— de l'investigador respecte a l'objecte d'estudi i als actors socials implicats, les decisions metodològiques preses a l'hora de treballar entre víctimes i perpetradors de la violència, o la prioritització de la recollida participant de dades sobre pràctiques i/o imaginaris i representacions de la violència, per esmentar-ne alguns aspectes.

Al epíleg que va publicar per a *Fieldwork Under Fire* el 1995, Feldman assenyala que, per la seva dificultat, ens trobàvem davant un lloc d'investigació «en trànsit», en què s'operava al límit. En la seva opinió, que comparteixo, si es pot parlar d'una *nova etnografia de la violència*, aquesta no hauria de progressar cap a una ortodòxia teòrica o metodològica si la seva tasca és produir «contralaberints» i «contramemòries» davant l'oblit i el terror. És a dir, anàlisi sofisticada i crítica. Als «espais de la mort», fins i tot a les «zones de terror i violència de baixa intensitat», les lents de la certesa analítica de l'etnògraf i els subjectes amb els quals fa la seva investigació s'enterboleixen i generen tipus especials de problemes, (des)trobades i traduccions. D'altra banda, si continuem amb el seu diagnòstic, l'arribada dels violents, els morts, els mutilats, els desfigurats, els traumatitzats o els desapareguts en el discurs antropològic havien d'obrir necessàriament moltes fractures a les estratègies d'investigació i a les retòriques que registren la seva entrada. Així, no podem esperar camins continus o lineals en l'etnografia del que s'anomenen *estats d'emergència*. Amb aquests antecedents, a continuació plantejaré unes

FER FRONT A LA RECERCA ANTROPOLÒGICA SOBRE LA VIOLÈNCIA SIGNIFICA ADONAR-SE QUE AQUESTA ÉS POLIÈDRICA

reflexions sobre l'escenari etnogràfic que estic investigant des de fa uns anys: les exhumacions contemporànies de fosses comunes de la Guerra Civil espanyola, a través de les quals mostraré alguns exemples de com la investigació de la violència i els camps d'incertesa que genera poden contribuir als debats més generals d'una disciplina que està, al seu torn, en continu moviment.

Etnografies de resposta ràpida

El 2003, després de completar el meu projecte de recerca sobre el culte espiritista de Maria Lionza a Venèçuela, vaig començar a seguir el procés d'exhumacions de fosses comunes de la Guerra Civil, en el context dels debats sobre les polítiques de la memòria a l'Espanya contemporània. La imatge del camp minat apuntada abans és especialment adequada per reflectir l'impacte que aquestes exhumacions estan tenint en alguns sectors de la societat espanyola, especialment a la generació dels néts de la derrota. La nova consciència que molts dels paratges rurals on alguns continuen vivint i d'altres gaudíem de les bucòliques vacances estiuenques, contenien, en molts casos, fosses abandonades i diversos escenaris de la repressió; en una escala impactant, ha suposat per a molts una forta commoció que ha desembocat en moviments socials d'una magnitud que transcendeix els àmbits locals de recuperació de cadàvers en què va néixer, en la seva manifestació més recent, entorn de l'any 2000 (Ferrándiz, 2005, 2006, 2009, 2009b, 2010). La primera pregunta que em vaig fer va ser: hi ha alguna raó per què l'antropologia social i cultural s'involucri en l'estudi de les memòries suprimides, de les «caixes negres» de la repressió, dels esquemes victoriosos dels vencedors d'una guerra civil, de la deriva dels monuments commemoratius, dels residus d'antigues presons i camps de concentració, del moviment i gestió pública i privada d'esquelets i fosses comunes, de la vida política, jurídica i mediàtica dels cadàvers? Penso que sí, per diverses raons. Primer, perquè, com alguns col·legues han assenyalat (Verdery, 1999; Robben, 2000; Sanford, 2003; Díaz Viana, 2008), l'anàlisi de fosses comunes i cossos violentats permet una convergència productiva d'antropolo-

gies, entre d'altres, de la violència, la mort, la victimització, els drets humans, el dol, les emocions i el patiment social, la memòria, el ritual, el parentiu, els mitjans de comunicació, els productes audiovisuals o l'art. Al mateix temps, les exhumacions i les accions socials, polítiques i simbòliques que tenen lloc al seu voltant són llocs etnogràfics de «joc profund», alhora que complexos, exigents i enormement fèrtils, que condensen múltiples processos, que van des de les emocions més profundes i els gestos gairebé imperceptibles als espasmes mediàtics o l'alta política (Geertz, 1992: 339-372).

Les dificultats principals amb què m'he trobat en aquesta recerca són: la complexitat i la competitivitat de l'espai etnogràfic preferent de la primera fase de la investigació —les exhumacions— i la insuficiència del coneixement públic del paper de l'antropòleg/òloga social, la pressió social i mediàtica sobre la devolució de coneixement, i les polítiques de representació de la violència. Les exhumacions són espais etnogràfics difícils de manejar per a tots els actors socials presents, i també per als antropòlegs/òlogues socials. A la tensió que acompanya l'emergència gradual de les restes, la presència emocionada de familiars, la circulació d'imatges i detalls esglaiadors sobre les circumstàncies dels afusellaments, s'afegeix la manca de protocols d'interacció i comportaments predefinits i, per a moltes de les persones presents, d'un full de ruta política, simbòlica i emocional per navegar aquestes situacions que, en molts casos, només experimentarà una vegada a la vida (2009b). Les regles generals d'interacció, accés a les restes i, fins i tot, «comportament apropiat» les negocien alguns familiars, les associacions i els equips tècnics, especialment els més directament involucrats en l'excavació de les restes, però no sempre funcionen o són igualment satisfactòries per a tothom. En aquest entramat, encara que els antropòlegs/òlogues socials tenim els marcs teòrics i metodològics per interpretar la violència i els paisatges desolats que deixen darrere seu, no disposem de l'entrenament disciplinari que tenen, per exemple, els forenses, per estar tan a prop d'ells. En aquest cas, dels cadàvers violentats i de

LES VARIABLES DE LES EXHUMACIONS DE LES FOSSES DE LA GUERRA CIVIL ESPANYOLA HAN DIFICULTAT ELS ESPAIS ETNOGRÀFICS

tots els processos que desencadena la seva visualització gradual. Amb relació al possible «xoc existencial» del qual parlen Robben i Nordstrom (1995), l'etnografia requereix en aquest cas, necessàriament, un entrenament emocional progressiu —que no deixa de ser una part important de la mateixa etnografia— per assumir un entorn «a flor de pell» de manera rellevant per al procés d'investigació. I, sobre aquesta base, s'han de prendre decisions de vegades complicades sobre la idoneïtat d'una entrevista en un moment determinat, la filmació o fotografia d'una situació concreta, la selecció d'«informants» en un camp social molt fluid i volàtil, o la gestió del nerviosisme provocat a vegades per la mateixa sobrepresència d'«experts», periodistes, polítics i militants sobre el terreny, que podria produir una certa «fatiga investigadora» o «saturació de documentació i registre» en algunes de les persones que acudeixen a les exhumacions, ja sotmeses a una tensió emocional important per la mera aparició dels ossos i la recreació dramàtica d'aquells successos tràgics (Clark, 2008).

Respecte a la supervivència de l'antropòleg/òloga social en un «limbe professional» entre els diversos investigadors que treballen en diversos aspectes de la memòria històrica a Espanya, faré unes consideracions generals —referides especialment a les exhumacions— que poden extrapolar-se a la disciplina en general. Un cop escollides les excavacions de fosses comunes com a «escenari d'arrencada i ancoratge» de la meua recerca a llarg termini sobre les polítiques de la memòria en l'Espanya contemporània, em vaig posar en contacte amb Emilio Silva, president de l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica (ARMH) i sociòleg de formació, que va percebre des del principi la rellevància que hi hagués antropòlegs/òlogues presents, i sempre ha tingut la voluntat de sumar esforços de diferents especialistes per analitzar i entendre diferents aspectes d'un fenomen tan polièdric. No obstant això, no tot el món en l'entorn de les exhumacions entenia immediatament què era un antropòleg/òloga social o per a què «servia» exactament. Com em va comentar en una ocasió amb una barreja de curiositat, sorna i afec-

te el forense Francisco Etxeberria (Leizaola, 2006): «jo coordino un equip, localitzo una fossa, l'excavadora, identifico els cossos, faig un informe tècnic i el torno als familiars, i tu?». Ell no era l'únic que tenia dubtes. A cada exhumació, gairebé a cada primera presa de contacte amb les persones allà presents, vam començar l'etnografia responnent preguntes. Què és el que aportàvem en aquests escenaris de violència? Sabíem desenterrar ossos o identificar desapareguts? Podíem donar suport psicològic? Treballàvem per a la premsa? Podien comptar-nos entre els «activistes de la memòria»? Quines solucions oferíem al patiment de les víctimes? Qui es llegia el que escrivíem? Per a què servia la nostra presència?

Al principi del procés, quan les diverses associacions de recuperació de la memòria van començar a fer convenis amb universitats o a contactar amb especialistes per formar equips tècnics per dur a terme les exhumacions amb uns protocols més consolidats, els antropòlegs/òlogues socials moltes vegades no estàvem entre els experts considerats *indispensables*, tot i que moltes de les coses que passen en aquestes excavacions han estat i són objecte d'interès acadèmic en la nostra disciplina des de fa dècades, com he indicat abans. A dia d'avui, moltes descripcions de les exhumacions a la premsa constaten la presència sobre el terreny «d'historiadors/es, forenses i

Emilio Silva, president de l'ARMH, va percebre la rellevància de la presència dels antropòlegs en les exhumacions de fosses comunes de la Guerra Civil.

CORDON PRESS

arqueòlegs/òlogues», però rarament la d'antropòlegs/òlogues socials. Aquesta manca de visibilitat pública de la nostra tasca és de vegades preocupant. Si tot el món sap més o menys el que correspon fer a un arqueòleg/òloga, a un forense, a un psicòleg/òloga, a un periodista, a un polític o a un documentalista, el terme *antropòleg/òloga social* o *antropòleg/òloga cultural* produeix una mica de desconcert. I aquest desconcert provoca moltes vegades «curtcircuits d'expectatives» entre antropòlegs/òlogues i informants de tipus diversos. Ens ha portat temps fer que la nostra presència sigui considerada oportuna i necessària, especialment a través d'una especialització gradual en el procés de recollida de testimonis que, d'alguna manera, s'ha convertit en la nostra «coartada etnogràfica» per analitzar altres processos simultanis però més llargs d'explicar a cada exhumació i a cada persona que ens pregunta què fem allà.

El procés de donar i recollir testimonis no és, d'altra banda, només una tècnica de recollida de dades en un context d'observació participant, sinó que té un important component «polític» per a persones que, com passa força vegades, trenquen el seu silenci —públic i/o privat— per primera vegada davant de les càmeres de vídeo digital. Això introdueix un nou factor de complexitat al treball etnogràfic; ja no només és relatiu a l'estructura i la significació de les comunitats emergents d'enunciació i escolta, sinó també al maneig dels materials gravats després de les exhumacions. L'especialització en els testimonis, al seu torn, ens posa en situació competitiva amb altres professionals, especialment amb «periodistes paracaigudistes», quan n'hi ha, ja que les nostres expectatives i estratègies d'obtenció d'informació són tan notablement divergents com ho puguin ser «l'entrevista en profunditat» i el *sound bite* —mossegada de so o cita sucosa. En paral·lel a la nostra consolidació en els equips tècnics, el nostre rang d'actuacions s'ha diversificat notablement. Entre altres actuacions, hem coordinat exhumacions ocasionalment (Fernández de Mata, Ignacio. La Lobera a Aranda de Duero, Burgos, 2004; López, Julián i Ferrándiz, Francisco. Fontana, Ciudad Real, 2005), hem organitzat

conferències i cursos d'estiu, i participat més activament o menys en associacions i en projectes de recuperació de la memòria històrica de calat (Del Río, Ángel i Valcuende, José María. Projecte *Tots els noms*).

Davant d'un tema com aquest, és indispensable considerar l'assumpte de la responsabilitat social de l'antropologia (Del Río, 2005; Sanford i Anjel-Ajani, 2006). En un projecte d'aquesta naturalesa, candent des del punt de vista del debat social, les persones i col·lectius amb els quals treballem ens requereixen freqüentment la «devolució immediata de resultats». Això pot passar en les mateixes exhumacions —per part de familiars que demanen explicacions o mitjans de comunicació que busquen una opinió experta—, als actes públics on s'expliquen els procediments seguits durant l'excavació, als rituals ad hoc de devolució de restes, en conferències en centres cívics o de la tercera edat, en col·loquis organitzats per associacions i partits polítics, etc. En algun altre lloc he assenyalat la importància que, en determinats temes com els relacionats amb la violència i el patiment social, l'antropologia tingui la suficient agilitat com per convertir-se en una disciplina de «resposta ràpida» (2006). Això no suposa renunciar o restar importància als formats i cadències més habituals de la disciplina —encara que aquests s'estiguin transformant també a molta velocitat—, sinó ampliar el repertori, ser capaçs de diversificar els discursos en els quals transmetem el coneixement produït per diferents tipus de fins i audiències, al mateix temps que, com suggerim al principi, modulem les estratègies d'investigació per apprehendre adequadament problemes d'evolució ràpida, fins i tot, vertiginosa. Si aconseguim assumir aquest repte, potser podria parlar-se llavors d'una estratègia combinada d'«etnografies fluides» dissenyades per afrontar problemes «bellugadissos» (Delgado, 2007) mitjançant una «dialèctica de la sorpresa» o il·luminació recíproca (Willis i Trondman, 2000), i de «ritmes i formats múltiples de devolució de coneixement» a l'acadèmia i la societat. Com ja fa anys que passa en la nostra disciplina, i com cada vegada ens exigeixen més les nostres institucions, aprofundir

EL TREBALL ANTROPOLÒGIC SOBRE LES EXHUMACIONS POSA DE RELLEU QUE NO N'HI HA PROU AMB L'APRENTATGE CLÀSSIC ETNOGRÀFIC

en el registre de «resposta ràpida» ens permetrà augmentar la nostra rellevància en debats socials d'actualitat i ens proporcionarà una anàlisi crítica en una varietat de contextos, des de reunions acadèmiques a assemblees d'ONG o relacions amb els mitjans de comunicació, en què de vegades no estem encara prou representats o ens costa «traduir-nos» de manera rellevant.

Etnografia de les fosses comunes

Pel que fa a les polítiques de representació de la violència, els criteris «de context dens, reflexivitat i aparell crític» són bàsics per al cas de les exhumacions i la memòria històrica, amb l'excepció que en aquest cas hem d'interaccionar amb —i construir-nos amb relació a— camps de coneixement tan diferents entre si com la història, la psicologia i l'antropologia forense. Per matisar la discussió prèvia, posaré dos exemples relacionats amb el procés de digitalització de la memòria històrica i, més en general, els problemes que plantegen els productes audiovisuals de l'etnografia de la violència (Ferrándiz i Baer, 2008). Les exhumacions ofereixen imatges molt explícites de la repressió, inscrita en els cadàvers que surten de mica en mica a la llum. El cicle més recent d'exhumacions s'ha produït en el context de la societat de la

informació i el coneixement, i és aquest un aspecte crucial en el seu desplegament per al teixit social, els debats polítics i, fins i tot, l'aparell judicial (Ferrándiz, 2009, 2010). L'abaratiment de les tecnologies de digitalització d'imatges —càmeres de vídeo i fotografia, mòbils— fa que puguem començar a plantejar-nos que el nou «lloc de la memòria» sigui la seva plasmació digital (Ferrándiz i Baer, 2008). A les exhumacions, un nombre molt alt de les persones presents disposen d'aquestes tecnologies i hi ha un registre digital gairebé compulsiu de tot el que passa, encara que amb motivacions i estratègies de visualització molt diferents. Encara que hi ha una varietat enorme d'actes, objectes i persones «digitalitzables», l'atenció màxima generalment es dirigeix als ossos i, més concretament, als senyals de violència que s'hi ha inscrit. Com encaixar totes aquestes imatges al discurs etnogràfic? Com poden arribar a modificar l'enteniment del problema analitzat i de la mateixa estructura de producció del coneixement etnogràfic? És possible parlar de l'emergència d'una nova franquícia al «mercat globalitzat de l'horror i del patiment» (Ignatieff, 1998: 29-37, 1999)? Parlaré en primer lloc de l'ús d'aquestes imatges en presentacions públiques, i després, en publicacions acadèmiques.

En la recerca etnogràfica sobre les exhumacions, l'antropologia cultural es veu impel·lida necessàriament a interactuar amb altres disciplines com la història, la psicologia o l'antropologia forense. GETTY IMAGES

ELS CRITERIS DE CONTEXT DENS, REFLEXIVITAT I APARELL CRÍTIC SÓN BÀSICS PER AL CAS DE LES EXHUMACIONS I LA MEMÒRIA HISTÒRICA

En les meves primeres presentacions públiques fent servir PowerPoint, intentava precisament desviar l'atenció de les restes òssies, en un intent de mostrar que, d'alguna manera, a les exhumacions hi «havia vida» més enllà, i que eren els processos paral·lels de reteixit de xarxes socials, ritualització més espontània o menys del dol, enunciació de narratives del passat en contextos emergents, etc. —que passaven no tant dins sinó al voltant de les exhumacions—, els que interessaven preferentment l'antropologia social i cultural. En un moment d'incertesa sobre el nostre paper com a investigadors en el procés, això era el que ens diferenciava d'altres especialistes. Mentre que els arqueòlegs/òlogues i forenses treballaven de les fosses cap endins amb protocols molt tècnics, els antropòlegs/òlogues socials (com els psicòlegs/òlogues) treballàvem de manera «qualitativa» de la fossa cap a fora, i això es podia marcar de manera molt visible a les conferències, xerrades o intervencions públiques de qualsevol tipus. Entre imatges de gestos de familiars, ofrenes rituals o fotografies antigues, sempre mostrava algun crani amb un tret de gràcia explícit, de manera testimonial, per referir-me a l'impacte que «aquelles» imatges havien tingut en sortir a la llum pública a l'Espanya contemporània. Ni tan sols m'aturava gaire en la imatge.

En la major part dels casos, feia servir imatges ja llançades anteriorment de manera explícita a la mirada pública per algun mitjà de comunicació d'impacte (portades d'*El País*, per exemple), cosa que em permetia manejar-les al mateix temps com a font secundària sobre la plasmació mediàtica del procés, i el lliscament dels llinars de tolerància cap a certes imatges de la violència de la repressió franquista de rereguarda. És a dir, estava utilitzant la selecció d'imatges —i el descart conscient de les de violència més explícita o menys mediatitzada— per delimitar la disciplina especialment enfront de «l'estil forense», tot i que el meu projecte s'ocupa de l'anàlisi de la violència. Hi havia, a més, una situació paradoxal. En moltes d'aquestes intervencions, coincidí amb arqueòlegs/òlogues i antropòlegs/òlogues forenses, les presentacions visuals dels

quals, al seu torn condicionades per la seva formació disciplinària, anaven just en la direcció contrària. Després de presenciar diverses vegades llargues presentacions en què els protagonistes eren els ossos exhumats, va començar a produir-se una «complicitat d'estil» visual (MacDougall, 1998) amb els forenses, que al seu torn va modificar profundament el meu enteniment del problema. Com la resta de l'audiència local, nacional i, fins i tot, internacional, vaig començar a «acostumar-me» a veure ossos de cadàvers afusellats projectats en grans pantalles blanques, el mateix que a poc a poc anava fent amb els ossos en directe de les fosses, ossos digitalitzats acompanyats de mesures, fletxes indicatives, termes tècnics, reconstruccions de trajectòries de trets, etc. Em vaig adonar que totes les meves cauteles i el poc esment que estava parant a aquestes imatges, anava molt per darrere de l'interès que tenia el processament tècnic en el procés de recuperació de la memòria històrica i del grau d'absorció —fins i tot saturació— que començava a haver-hi a la societat espanyola i en circuits més globalitzats, procés al qual no són alienes diverses sèries de televisió de fort contingut forense que s'estan convertint en maneres molt poderoses i ja «popularitzades» d'entendre i d'imaginar diversos escenaris criminals (Kruse, 2010). El meu estudi havia d'incorporar, de manera més rellevant, no només els ossos tal com emergeixen en les exhumacions, sinó també com són digitalitzats per diversos actors socials i com són elaborats per diferents tipus d'especialistes. Tot i així, malgrat haver-los incorporat de manera més rellevant a l'anàlisi i a les meves presentacions, com veurem a continuació, el temor permanent que l'ús promiscu i descontextualitzat tingui com a conseqüència la banalització dels fets històrics i del patiment social que encara generen en l'actualitat, el que Bourgois anomena *pornografia de la violència*, continua essent el límit.

Com a segon exemple; una publicació que vaig fer sobre l'etnografia de les fosses comunes (2006), en què se'm va oferir la possibilitat d'incloure-hi diverses fotografies; al principi, a l'interior de la revista i més endavant, en portada i contraportada. Quan vaig

rebre la proposta de l'editor, em vaig inquietar una mica. La imatge que havia seleccionat per a la contraportada era una fotografia propera de dos cranis amb un tret de gràcia a cada un i amb les mandíbules desencaixades. La imatge no només era extraordinàriament explícita, sinó que havia estat presa pel fotògraf amb un sentit més estètic que documental, utilitzant les llums i les ombres obliqües del capvespre. Era una foto «magnífica». Vaig escriure a l'editor comentant-li les conseqüències que podia tenir donar prioritat a una imatge així, especialment en el context d'una investigació etnogràfica i, particularment, a Espanya. Era evident que

era la més impactant i la de millor qualitat, però era també la més representativa? Descrivia millor el procés que les altres? Era una publicació acadèmica el seu millor suport? Imatges com aquelles estaven circulant a Espanya als mitjans de comunicació i al ciberespai, i eren part fonamental, com hem vist, dels informes forenses i de les seves presentacions en PowerPoint davant auditoris plens de gom a gom. Per la meua part, estava disposat a afrontar el debat sobre les polítiques de representació en el discurs antropològic, però era una cosa per a la qual calia armar-se teòricament i psicològicament. Finalment, aquesta imatge de contraportada va ser subs-

BIBLIOGRAFIA

Atkinson, P. *The Ethnographic Imagination*. Londres: Routledge, 1990.

Bartra, R. «Las redes imaginarias del terror político». *Claves de Razón Práctica* (2003), 133, p. 4-9.

Bernard, H. R. «Introduction: On Method and Methods in Anthropology». A: Bernard, H. R. (ed.) *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. Londres: AltaMira Press, 1998.

Bourgeois, P. «The Continuum of Violence in War and Peace: Post-Cold War Lessons from El Salvador». *Ethnography* (2001), 2(1), p. 5-34.

Bryman, A. «Introduction: A Review of Ethnography». A: Bryman, A. (ed.) *Ethnography* (2001), Londres: Sage. Vol. I.

Clark, T. «We are Over-Researched Here! Exploring Accounts of Research Fatigue within Qualitative Research Engagements». *Sociology* (2008), 42(5), p. 953-970.

Delgado, M. *Sociedades movilizadas: Pasos hacia una antropología de las calles*. Barcelona: Anagrama, 2007.

Del Río, Á. «Los alcances del movimiento social de recuperación de la memoria histórica: Apuntes de la experiencia andaluza». A: Narotzky, S.; Valcuende, J. M. (ed.) *Las políti-*

cas de la memoria en los sistemas democráticos: Poder, cultura y mercado. Sevilla: ASANA-FAAEE, 2005. P. 133-153.

Díaz Viana, L. *Narración y memoria: anotaciones para una antropología de la catástrofe*. Madrid: UNED, 2008.

Echevarría, J. *Cosmopolitas domésticos*. Barcelona: Anagrama, 1995.

Eriksen, T. H. *Small Places, Large Issues*. Londres: Pluto Press, 1995.

Esteban, M. L. *Antropología del cuerpo*. Barcelona: Bellaterra, 2004.

Feldman, A. *Formations of Violence: The Narrative of the Body and Political Terror in Northern Ireland*. Chicago: University of Chicago Press, 1991.

■ «On Cultural Anesthesia: From Desert Storm to Rodney King». *American Ethnologist* (1994), 21(2), p. 404-418.

■ «Epilogue: Ethnographic States of Emergency». A: Nordstrom, C.; Robben, A. (ed.) *Fieldwork Under Fire: Contemporary Studies of Violence and Survival*. Berkeley: University of California Press, 1995. P. 224-252.

Ferrándiz, F. «La memoria de los vencidos de la Guerra Civil». A: Narotzky, S.; Valcuende, J. M. (ed.) *Las políticas de la memoria en los sistemas democráticos: Poder,*

cultura y mercado. Sevilla: ASANA-FAAEE, 2005. P. 109-132.

■ «The Return of Civil War Ghosts: The Ethnography of Exhumations in Contemporary Spain». A: *Anthropology Today* (2006), 22(3), p. 7-12.

■ «La etnografía como campo de minas: De las violencias cotidianas a los paisajes posbélicos». A: Bullen, M.; Díaz Mintegui, C. (coord.) *Retos teóricos y nuevas prácticas*. Donosti: Ankulegi, 2008. P. 89-115.

■ «Fosas comunes, paisajes del terror». a: *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, LXIV (1), 2009a. 61-94 p.

■ «Exhumaciones y relatos de la derrota en la España actual», a *Jerónimo Zurita* (2009a), 84, p. 135-161.

■ «De las fosas comunes a los Derechos Humanos: el nacimiento de las 'desapariciones forzadas' en la España contemporánea». *Revista de Antropología Social*, vol. 19 (2010).

Ferrándiz, F. i Baer, A. «Digital Memory: The Visual Recording of Mass Grave Exhumations in Contemporary Spain». a: *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research* [En línia], 6(3), art. 18, 2008.

Disponible a: <http://www.qualitative-research.net/fqs-texte/3-05/05-3-18-e.htm>

Ferrándiz, F. i Feixa, C. «Una mirada antropològica sobre las violencias». *Alteridades* (2004), 14(27), p. 149-163.

Geertz, C. *La interpretación de las culturas*. Barcelona: Gedisa, 1992.

Green, I. «Living in a State of Fear». A: Nordstrom, C.; Robben, A. (ed.) *Fieldwork Under Fire: Contemporary Studies of Violence and Survival*. Berkeley: University of California Press, 1995. P. 105-127.

Greenhouse, C. J.; Mertz, E.; Warren, K. B. (ed.) *Ethnography in Unstable Places: Everyday Lives in Contexts of Dramatic Political Change*. Durham: Duke University Press, 2002.

Gupta, A.; Ferguson, J. «Discipline and Practice: 'The Field' as Site, Method and Location in Anthropology». A: Gupta, A.; Ferguson, J. (ed.), *Anthropological Locations: Boundaries and Grounds of a Field Science*. Berkeley: University of California Press, 1997.

Hammersley, M.; Atkinson, P. *Etnografía: Métodos de investigación*. Barcelona: Paidós, 1994.

Hannerz, U. *Conexiones transnacionales: cultura, gente, lugares*. Madrid: Cátedra, 1998.

Horowitz, D. L. *A Democratic South Africa? Constitutional Engineering in a Divided Society*. Berkeley: University of California Press, 1991.

Ignatieff, M. «The Stories We Tell: Television and Humanitarian Aid».

tituïda per una altra de més benèvola amb la violència crua de la repressió franquista però, sens dubte, més «còmoda» i tan representativa del procés de recuperació de la memòria històrica com la primera: una fotografia general de la fossa una vegada buidada, després d'una cerimònia commemorativa. En aquest cas, desplaçant-se des de la violència explícita a la seva ritualització, el temor a la trivialització via l'espectacle del procés de recuperació de la memòria històrica s'havia imposat sobre la imatge d'impacte, amb una mena de pudor visual que altres especialistes amb els quals col·laborem considerarien temorós. Les discrepàncies disciplinà-

ries sobre les polítiques de visibilització del coneixement científic són, com en els casos de violència que hem discutit, rellevants en la delimitació i reconsideració dels límits de la representació etnogràfica. La publicació tres anys després d'una foto molt semblant presa a la mateixa exhumació i pel mateix fotògraf, en color i a doble pàgina, presentant el reportatge d'*El País Setmanal* «Un espèl vel: 140.000 morts invisibles» signat per Benjamín Prado (18 de gener de 2009), va suposar per a mi la constatació d'un nou gir de rosca dels límits de tolerància cap a determinades estètiques de l'horror a l'Espanya contemporània. ■

A: Moore, J. (ed.), *Hard Choices: Moral Dilemmas in Humanitarian Intervention*. Oxford: Rowman and Littlefield, 1998.

■ **El honor del guerrero: Guerra étnica y conciencia contemporánea.** Madrid: Taurus, 1999.

■ **Kruse, C.** «Producing Absolute Truth: CSI Science as Wishful Thinking». A: *American Anthropologist* (2010), 112(1), p. 79-91.

■ **Lee, R. M.** *Dangerous Fieldwork*. Londres: Sage, 1995.

■ **Leiazola, A.** «Antropología a pie de fosa: diálogo con Francisco Etxebarria y Francisco Ferrándiz sobre la memoria de la Guerra Civil». *Ankulegi* (2006), 10, p. 33-46.

■ **Lévy, B.-H.** *Reflexiones sobre la Guerra, el Mal y el fin de la Historia*. Barcelona: Ediciones B, 2002.

■ **MacDougall, D.** *Transcultural Cinema*. Princeton: Princeton University Press, 1998.

■ **Marcus, G.; Fischer, M. J.** *Anthropology as Cultural Critique: an Experimental Moment in the Human Sciences*. Chicago: Chicago University Press, 1986.

■ **Nagengast, C.** «Violence, Terror, and the Crisis of the State». A: *Annual Review of Anthropology* (1994), 23, p. 109-136.

■ **Nordstrom, C.; Robben, A.** (ed.) *Fieldwork Under Fire: Contemporary Studies of Violence and*

Survival. Berkeley: University of California Press, 1995.

■ **Pujadas, J.** «L'etnografia com a procés de recerca: Disseny d'investigació aplicats a l'anàlisi de la societat contemporània». A: Pujadas, J. (coord.) *Etnografía*. Barcelona: Editorial UOC, 2004.

■ **Robben, A.** «El trabajo de campo desde la distancia: enfrentando la paradoja de una antropología de la guerra contra el terror». A: Bullen, M.; Díaz Mintegui, C. (coord.), *Retos teóricos y nuevas prácticas*. Donosti: Ankulegi, 2008. P. 55-87.

■ «State Terror in the Netherworld: Disappearance and Reburial in Argentina». A: Sluka, J. K. (ed.) *Death Squad: The Anthropology of State Terror*. Filadelfia: University of Pennsylvania Press, 2000. P. 91-113.

■ **Robben, A.; Nordstrom, C.** «The Anthropology and Ethnography of Violence and Sociopolitical Conflicts». A: Nordstrom, C.; Robben, A. (ed.), *Fieldwork Under Fire*. Berkeley: University of California Press, 1995. P. 1-23.

■ **Rosaldo, R.** *Cultura y verdad. Una propuesta de análisis social*. Mèxic: Grijalbo, 1991.

■ **Sanford, V.** *Buried Secrets: Truth and Human Rights in Guatemala*. Nova York: Palgrave MacMillan, 2003.

■ **Sanford, V.; Angel-Ajani, A.** (ed.) *Engaged Observer: Anthropology, Advocacy and Activism*. Londres: Rutgers University Press, 2006.

■ **Scheper-Hughes, N.; Bourgois, P.** (ed.) *Violence in War and Peace: An Anthology*. Oxford: Blackwell, 2004.

■ **Scheper-Hughes, N.; Bourgois, P.** «Introduction: Making Sense of Violence». A: Scheper-Hughes, N.; Bourgois, P. (ed.) *Violence in War and Peace: An Anthology*. Londres: Blackwell, 2004. P. 1-31.

■ **Schmidt, B. E.; Schröder, I. W.** «Introduction: Violent Imaginaries and Violent Practices». A: Schmidt, B. E. i Schröder, I. W. (ed.) *Anthropology of Violence and Conflict*. Londres: Routledge, 2001. P. 1-24.

■ **Sluka, J. A.** «Participant Observation in Violent Social Contexts». A: *Human Organization* (1990) 49, p. 114-126.

■ «The Anthropology of Conflict». A: Nordstrom, C.; Martin, J. (eds.) *The Paths to Domination, Resistance and Terror*. Berkeley: University of California Press, 1992. P. 190-218.

■ «Reflections on Managing Danger in Fieldwork: Dangerous Anthropology in Belfast». A: Nordstrom, C.; Robben, A. (ed.) *Fieldwork Under Fire: Contemporary Studies of Violence and Survival*. Berkeley: University of California Press, 1995.

■ **Spradley, J. P.** *Participant Observation*. Nova York: Holt, Rinehart & Winston, 1980.

■ **Starn, O.** «Missing the Revolution: Anthropologists and the War in Peru». A: Marcus, G. E. (ed.) *Re-reading Cultural Anthropology*. Durham: Duke University Press, 1992. P. 152-180.

■ **Swedenburg, T.** «With Genet in the Palestinian Field». A: Nordstrom, C.; Robben, A. (ed.) *Fieldwork Under Fire: Contemporary Studies of Violence and Survival*. Berkeley: University of California Press, 1995. P. 25-40.

■ **Taussig, M.** *Colonialism, Shamanism and the Wild Man: A study in Terror and Healing*. Chicago: The University of Chicago Press, 1987.

■ **Velasco, H.; Díaz De Rada, Á.** *La lógica de la investigación etnográfica*. Madrid: Trotta, 1997.

■ **Verdery, K.** *The Political Lives of Death Bodies: Reburial and Post-colonial Change*. Nova York: Columbia University Press, 1999.

■ **Wacquant, L.** *Entre las cuerdas: Cuadernos de un aprendiz de boxeador*. Madrid: Alianza, 2004.

■ **Willis, P.** *The Ethnographic Imagination*. Cambridge: Polity Press, 2000.

■ **Willis, P.; Trondman, M.** «Manifesto for Ethnography». *Ethnography* (2000), 1(1), p. 5-16.